संगीतमार्तंड पं. ओंकारनाथ ठाकूर

संगीतमार्तंड पं. ओंकारनाथांची मैफ १९५०-५१ च्या सुमारास इंडियन मर्चंट चेम्बर हॉल, मुंबई. वेळ सकाळी ९ वाजता, ओंकारनाथांच्या बैठकी इतरांच्या मानाने फार कमी होत. कारण त्या काळी इतरांच्या मानाने त्यांची बिदागी फार असे. त्या सकाळच्या बैठकीला मी ८ वाजताच पोहोचलो. मी त्यांचे गाणे पहिल्यांदाच ऐकणार होतो. त्यांच्याविषयी बरेच ऐकले होते. त्यांचा तापट स्वभाव, त्यांचा पायघोळ अंगरखा व काळा फुलाफुलांचा चोगा, त्यांचे चार तंबोरे व स्वत:चा 'ओम्' नावाचा गालिचा वगैरे वगैरे. कुठल्याही संगीत संमेलनात एक दिवस सर्वात शेवटी ओंकारनाथ व एक दिवस शेवटी केसरबाई असत. माझे गुरुजी व ओंकारनाथांचे गुरुबंधू पं. नारायणराव व्यास मात्र नेहमी सांगत की, ओंकारनाथ संगीत- परिषदेचा बाप व केसरबाई या 'आई' असा त्यांना मान होता.

त्या दिवशी सकाळच्या बैठकीला हॉलभोवती मोटारींचा गराडा पडला होता, इतक्या मोटारी शास्त्रीय संगीताच्या कार्यक्रमाला मी प्रथमच पाहत होतो. त्या मैफलीला वेगवेगळ्या घराण्यांची बरीच गायक मंडळी आली होती. मला सारंगीवादक बाबुराव कुमठेकर यांच्या वशिल्याने प्रवेश मिळाला होता. रंगमंचावर तंबोरे-वादक, हार्मोनियम, सारंगी, तबला इत्यादींचे साथीदार आपापल्या जागांवर बसले. पंडितजी केव्हा येतात इकडे सर्वांचे लक्ष लागले. तेवढ्यात पंडितजी रंगमंचावर आले व त्यांनी सर्वांना नमस्कार केला. पं. वि‍ि;णू दिगंबरांच्या पठडीत तयार झाले असल्याने वेळ पाळण्याच्या बाबतीत त्यांचाही कटाक्ष असे. त्यांनी तंबोरे सुरू केले. तबला, सारंगी मिळवून झाली व पंडितजींनी 'देवगिरी बिलावल' गायला सुरुवात केली. पंडितजींचा 'पांढरी चार'चा आवाज, त्यांनी लावलेला षड्ज, 'निरेगमगरेगरेसा, ध.प.ग' ही 'देवगिरी'ची स्वरावली ऐकताच सर्वांनी वाहवा केली. त्यानंतर त्यांचे आलाप व नंतरचा ख्याल 'या बना ब्याहन आयो' व द्रुत चीज अशी काही रंगली की काही विचारू नका. देवगिरी सव्वातास चालला होता. त्यानंतर 'गरवा मैंसन लागी' ही तोडीतील, मध्यलयीची चीज विलक्षण रंगली. सर्व श्रोते त्यांच्या गाण्यावर लुब्ध झाले होते. असा 'देवगिरी बिलावल' त्यानंतर कधीच ऐकला नाही. पंडितजींनी पुढच्या चार-पाच वर्षांत सकाळच्या मैफलीत 'देवगिरी' दोनदा गायला, पण वरील मैफलीची सर कधीच आली नाही. पुढे एक राग आणि शेवटी भैरवी 'जोगी मत जा!' भैरवीने सर्वांवर कळस केला. त्या भैरवीत पंडितजींनी करुण रसाची कमाल केली.

पुढच्या १०-१५ वर्षांत ओंकारनाथांच्या सात-आठ मैफली तरी ऐकल्या व त्यांच्याविषयी माहितीही बरीच मिळाली. तिथेच ग्रीन रूममध्ये बसून पंडितजींचे तंबोरे, त्यांचा स्वर, त्यांचे बोलणे हे सर्व जवळून पाहत असे. ते कोणावर कधी चिडतील त्याचा नेम नसे. त्यांना सर्व घाबरत, एकदा रंगभवनमध्ये मेडिकल असोसिएशनने त्यांचे गायन व पं. रविशंकर यांची सतार असा कार्यक्रम ठेवला होता. ग्रीन रूममध्ये पाऊल टाकले आणि खुर्चीवर बसलेले ओंकारनाथ व त्यांचा गुडघा दाबत असलेले पं. रविशंकर पाहून मी थक्कच झालो. ते रविशंकरांना म्हणाले, ''बेटा, मैं तो अभी बुढा हो गया हूँ। मैं पहले गाता हूँ, बादमे सितार बजाना।''- नकार देणे शक्यच नव्हते. लगेच घोषणा झाली की पहिल्यांदा ओंकारनाथ गाणार! लोकांनी टाळ्या वाजवून घोषणेचे स्वागत केले. श्रोतृवृंदात साधारण दोन हजार लोक असावेत. पंडितजी तंबोरे मिळवत असताना बाहेरच्या श्रोत्यांचा थोडासा आवाज येत होता. तेव्हा त्यांचे माथे भडकले व अनाउन्सरला बोलावून म्हणाले, ''सबको बोल देना, चूप बैठो। पंडितजी तान्पुरे मिला रहे हैं।'' हे वाक्य कानी पडताच रंगभवनमध्ये शांतता पसरली. पंडितजी रंगमंचावर आले व टाळ्यांच्या कडकडाटात बैठकीवर बसून त्यांनी राग बागेश्री सुरू केला. 'कौन गत भई मोरी' या ख्यालाची ओळ गवई कशी बाळबोध म्हणतात ते म्हणून दाखवून, ती कशी म्हणायला पाहिजे, 'कौन गत भई'मधला भाव समजून कसे गायले पाहिजे ते त्यांनी अतिशय नाट्यपूर्ण रीतीने म्हणून दाखविले. त्यांच्या गाण्यात ६० टक्के नाट्य असे. आवाजाचा लहान-मोठेपणा व त्याद्वारे वेगवेगळ्या भावना दाखवण्याचे कसब त्यांच्या इतके मी कुठल्याच गवयात पाहिले नाही. १।। तास ओंकारनाथ गायले; परंतु मागील 'देवगिरी'चा रंग त्यात नव्हता. वयामुळे गाणे कमी झाले होते, परंतु बोलण्यामधील छाप कायम होती.

पं. ओंकारनाथ हे 'राजयोगी गायक' होते असेच म्हटले पाहिजे. एकदा ते मुंबईला पेडर रोडवर एका शेटजींकडे उतरले होते. पं.नारायणराव व पं. शंकरराव व्यास यांचे त्यांच्याकडे काही काम होते. म्हणून ओंकारनाथांनी त्यांना ते जिथे उतरले होते तिथेच बोलावले होते. मला ओंकारनाथांना जवळून पाहायचे होते. म्हणून मी नारायणरावांना विचारले, ''नाना, मी तुमच्याबरोबर येऊ का?'' तेव्हा ते म्हणाले, 'चल.' आम्ही टॅक्सीने ओंकारनाथ उतरलेल्या बंगल्यात गेलो, ज्यांचा बंगला होता, ते त्यांच्या घरातले गडी, आचारी, ड्रायव्हर, मोटार सगळे चार दिवस ओंकारनाथांच्या दिमतीला देऊन स्वतः लोणावळ्याच्या दुसऱ्या बंगल्यावर गेले होते. ओंकारनाथ त्यांना संगीतातले शंकराचार्यच वाटत होते. बेल वाजवून दार उघडल्यावर गड्याने कोचावर बसावयास सांगितले. 'पंडितजी आंघोळ करताहेत' असे सांगून त्याने आमच्यासमोर संत्र्याच्या रसाने भरलेले मोठे ग्लास आणून ठेवले. थोड्या वेळाने आतून ओंकारनाथांची हाक आली. ते आतल्या खोलीत जेवायला बसणार होते, तिथेच त्यांनी आम्हाला बोलावले. ओंकारनाथ पाटावर बसून नारायणराव व शंकररावांशी बोलता बोलता जेवणाचा आस्वाद घेत होते.

वेगवेगळ्या प्रसंगांत त्यांच्या स्वभावाचे वेगवेगळे कंगोरे पाहायला मिळाले आहेत. त्यांच्या मानी व तापट स्वभावाचे प्रत्यंतर तर अनेकदा आले आहे. त्यांना जे वाटेल ते स्पष्टपणे तोंडावर सांगत. एका कार्यक्रमात समोर उस्ताद फैयाजखाँ बसलेले असताना ओंकारनाथांची तान स्वराला थोडी घसरली व किंचित बेसूर झाली. तेव्हा फैयाजखाँनी मुद्दाम 'वाहवा'केली, तेव्हा ओंकारनाथ स्टेजवरून त्यांना म्हणाले, ''खाँसाहेब, ये आपकी तान मैंने ली। अब मेरी तान देखो।'' असे म्हणून त्यांनी अशी काही सुंदर तान घेतली की, खाँसाहेबांसकट सगळ्यांनी 'वाहवा' केली.

पं. नेहरूंच्या कारकीर्दीत बी. व्ही. केसकर नभोवाणीमंत्री होते. पं. नेहरूंना गाण्यातले खूप काही कळत नसे; परंतु केसकरांच्या आग्रहाखातर ओंकारनाथांच्या दिल्लीतल्या घरी सकाळची बैठक ठेवली होती. तेव्हा केसकर, पं. नेहरू. त्यांचा सेक्रेटरी आणि ओंकारनाथ व त्यांचे साथीदार इतकी मोजकी माणसे होती. पंडितजींनी तोडीचे आलाप सुरू केले. दोन-तीन आलापानंतर सेक्रेटरी पं. नेहरूंच्या कानात काहीतरी सांगू लागला. ओंकारनाथांनी ते पाहिले, राग अनावर होऊन त्यांनी गाणे थांबवले व नेहरूंवर ओरडून म्हणाले, ''नेहरूजी, आप पंडित हैं, लेकिन गानेमें

मैं महापंडित हूँ। आपको ठीक तरहसे सुनना है तो सुनो, नहीं तो मत सुनो।'' हा त्यांचा रूद्रावतार पाहताच नेहरूंनी सेक्रेटरीला बाहेर जाण्यास सांगितले; गाणे छान झाले व नेहरूही खूश झाले. १९३३ साली इटलीमध्ये फ्लोरेन्स शहरात आंतरराष्ट्रीय परिषदेत भाग घेण्यासाठी ओंकारनाथ धाकट्या बंधूबरोबर गेले होते. तेथे त्यांच्या गायनाने सर्व चकित झाले इतकेच नव्हे तर इटलीचे तानाशाह मुसोलिनी यांना त्यांनी इतके मोहित केले की, त्यांनी रोम येथील 'रॉयल अॅकॅडमी ऑफ म्युझिक' या संस्थेला हे गायन स्वरलिपीबद्ध करण्यास सांगितले. इटलीनंतर जर्मनीतही हिटलरचे उजवे हात रिबेन ट्रॉप, हिंडेनबुर्ग व रोमेल यांच्यासमोर त्यांच्या गायनाचा कार्यक्रम झाला होता. संगीत- अभ्यासकांसाठी त्यांनी केलेल्या ग्रंथनिर्मितीपैकी 'प्रणवभारती' हा ग्रंथ प्रमुख होय. 'रागसिद्धान्त' व 'रससिद्धान्त' याबाबतचे विवेचन प्रणवभारतीच्या पुढील दोन भागात करण्याचा त्यांचा मनोदय होता. त्यांच्या र्शित;यपरिवारात गायक म्हणून प्रसिद्ध असलेले मास्टर वसंत, यशवंतराय पुरोहित, बलवंतराय भट्ट, पी. एन्. बर्वे, एम्. एस्. गोपालर्कृत;ण व एन्. राजम् असे नावाजलेले कलावंत आहेत. संगीतातील या महान गायकाला संगीत प्रभाकर, पद्मश्री संगीत मार्तंड, संगीत सम्राट अशा अनेक पदव्या मिळाल्या होत्या. पं. र्वित;णू दिगंबरांचा असा हा देशभक्त व चतुरस्त्रा गायक पण त्याचा अंत मात्र काहीशा आश्चर्यकारक रीतीने झाला. मुंबईतील नानावटी हॉस्पिटलमध्ये शेवटच्या दोन-तीन दिवसांत पं. रामनारायणच त्यांच्यासोबत होते. २९ डिसेंबर १९६७ रोजी पंडितजींचे निधन झाले व एका बुलंद, तेजस्वी सुराचा अस्त झाला.

– शंकर अभ्यंकर

(पूर्वप्रसिध्दी : लोकसत्ता, २४ जून २००७)